

دیوار تاریخی گرگان باشکوه‌ترین موضع دفاعی

■ مهر: دیوار تاریخی گرگان یکی از عظیم‌ترین و باشکوه‌ترین مواضع دفاعی ایران واقع در دشت گرگان است. دیوار تاریخی گرگان به نام‌های سد سکندر، سد انوشیروان، سد فیروز، دیوار دفاعی و قزل آلانک در منابع جغرافیایی تاریخی نگارش شده است. طول این دیوار تاریخی حدود ۲۰۰ کیلومتر و عرض آن پنج تا ۱۰ متر بوده که با مصالح آجر به ابعاد ۴۰ در ۴۰ در ۱۰ سانتیمتر ساخته شده است. این دیوار در طول مسیر خود دارای تاسیسات وابسته نظیر خندق، زنجیره‌ای از قلعه‌ها، کوره‌های آجرپزی، سد، کانال‌های هدایت آب و… بوده است. مشاور میراث فرهنگی گلستان در این زمینه گفت: از نظر شرایط زیست‌محیطی این دیوار در دو بخش کوهستانی و نیمه‌بیابانی جای دارد و به لحاظ موقعیت جغرافیایی به فاصله اندکی از گرگان‌رود و در امتداد آن بخش اعظم آن در قسمت شمالی رودخانه) قرار دارد. جبریل نوکنده بیان داشت: امروزه بقایای دیوار تاریخی گرگان از کرانه‌های شرقی دریای مازندران در دشت ترکمن صحرا تا ارتفاعات و دره‌های البرز شرقی در دامنه بیلی کوه (پارک ملی گلستان نزدیک روستای زاو در شمال شرقی کلاله) قابل مشاهده است. وی افزود: از منظر جغرافیایی نیز این اثر در حوزه شهرستان‌های کلاله، گنبدکلووس، آق قلا و بندر ترکمن قرار می‌گیرد و به استناد برخی منابع جغرافیایی تاریخی این دیوار از شرق تا مرو ادامه داشته که بررسی صحت این مطلب مستلزم بررسی‌های باستان‌شناسی است. وی عنوان کرد: بیشتر تاریخ ساخت دیوار گرگان را به دوره اشکانی نسبت می‌دادند، اما مطالعات پژوهشی و آزمایشگاهی انجام‌شده در سال‌های اخیر نشان داد این دیوار در دوره ساسانی و به منظور جلوگیری از هجوم اقوام شمالی احداث شده است. نوکنده از دیوار گرگان به عنوان یکی از باشکوه‌ترین مواضع دفاعی واقع در دشت گرگان نام برد که در هجوم دوره ساسانی به منظور رفاه و آسایش ساکنان دشت گرگان در قرن پنجم میلادی احداث شده است.

این پژوهشگر میراث فرهنگی افزود: دیوار دفاعی گرگان پس از دیوار بزرگ چین و دیوار آلمان، سومین دیوار دفاعی جهان به لحاظ طول محسوب می‌شود. وی عنوان کرد: تحقیقات حاکی از وجود پادگان‌های عظیم در طول مسیر دیوار پژوهشی و شواهدی مبنی بر وجود استقرار سربازان در قلعه‌هاست، قلعه‌های دیوار (۲۶قلعه) توسط دهها سرباز محافظت می‌شده‌اند. نوکنده گفت: بی‌شک

امپراتوری ساسانی دارای یکی از عظیم‌ترین، مستحکم‌ترین و قدرتمندترین ارتش‌های جهان بوده است، سابقه پژوهش‌های باستان‌شناسی دیوار گرگان به ژاک دمورگان می‌رسد. وی بیان داشت: این پژوهشگر در سال ۱۲۷۵ خورشیدی قسمتی از مسیر را روی نقشه ترسیم کرد و پس از او آرنه پژوهشگر شاهتپه در سال ۱۳۱۱ خورشیدی دیوار گرگان را روی دیوار گرگان انجام داد و سپس اریک اشمیت در سال ۱۳۷۶ خورشیدی بر اساس نقشه ترسمی آرنه با پرواز بر فراز دشت گرگان از بقایای دیوار تاریخی گرگان از دریای مازندران تا کوه‌های پیشکمر عکس‌های هوایی تهیه کرد.

جبریل نوکنده‌افزود: در دهه ۱۲۵۰ خورشیدی دکتر محمدیوسف کبایی کاشگر شهر تاریخی جرجان همزمان پژوهش‌های میدانی را روی دیوار تاریخی شروع کرد و با پرواز مجدد روی مسیر دیوار و مطالعه عکس‌های هوایی، بقایای دیوار را از شرق دریای مازندران تا کوه‌های پیشکمر بررسی کرد و توانست است ۲۲ قلعه مربوط به دیوار تاریخی را شناسایی کند. این پژوهش‌میراث فرهنگی افزود: همچنین توسط کبایی روی یکی از قلعه‌های دیوار تاریخی گرگان در یکی از روستاهای گنبدکلووس کوش باستان‌شناسی صورت گرفت. دیوار تاریخی گرگان از جمله آثار تاریخی گلستان و شمال کشور است که برای ثبت در فهرست آثار جهانی مدنظر است. در مورد جنس دیوار نیز گفته‌های گوناگونی وجود دارد؛ بلاذری آن را از سنگ و سرب، ابن قتیبه از آجر و آهک، ابن خردادبه از آجر و گچ، فردوسی از سنگ و گچ، ثعالبی از سنگ مرمر (بخشی از آن) و نجیب بکران از خشک یخته می‌نویسند. بخشی از دیوار که در روستای گوجک (شمال کلاله) از زیر خاک بیرون آمده، از آجرهای بزرگ ساخته شده‌است. بررسی‌های کربل به باستان شناسان ایرانی و باستان شناسان دانشگاه‌های ادینبورگ و دورهام، نشان می‌دهد در ساخت این دیوار عظیم ده‌ها میلیون قالب آجر به کار رفته‌است. آنان شواهدی از تعداد زیادی کوره و کارگاه ساخت آجر در طول دیوار و در فواصل نزدیک به آن یافته‌اند که نشان‌دهنده کارگاه صنعتی بسیار بزرگ برای احداث این دیوار است. طبق برآوردها ۳۰هزار سرباز می‌توانستند در طول دیوار مستقر شوند. باستان شناسان با نمونه‌برداری و آزمایش خاکسترها و زغال‌های بر جای مانده در کوره‌های آجرپزی، نشان دادند که قدمت دیوار به قرن‌های پنج و ششم میلادی می‌رسد.

مجموعه تاریخی بسطام: از پیشنهاد برای ثبت در فهرست جهانی تا پنهان شدن زیر بنرها و پارچه‌نوشته‌ها

غربت بایزید بسطامی در آرامگاه خود

فروغ صادقی

آرامگاه بایزید در حیاط مجموعه تاریخی در عکس مشخص شده است. / عکس: وکیلی‌پدیا

است. این مجموعه در مرکز شهر بسطام و در مجاورت مسجدجامع و مدرسه شاهرخیه قرار دارد و اکنون نیز مهم‌ترین اثر تاریخی این شهر به شمار می‌آید. با این وجود اما این بنای آجری بازمانده از عهد ایلخانیان که هم‌اکنون متولی آن سازمان اوقاف و امور خیریه است در طول سال‌ها به دلیل عدم محافظت و مراقبت‌های منطقه بر اصول محافظت از آثار تاریخی تا حدود زیادی آسیب دیده است.

بخش زیادی از آسیب‌های واردشده به این بنای ایلخانی به دلیل نصب انواع پارچه‌نوشته و بنرهای مناسبتی به وسیله میخ است که در مراسم‌های مختلف مذهبی بر دیوارهای آجری این بنا نصب می‌شود. در همین رابطه محمد رضوی‌پور، تحصیلکرده رشته باستان‌شناسی و فعال میراث فرهنگی در شهرستان شاهرود می‌گوید: «اکنون فرو کردن این میخ‌ها و نصب پارچه‌نوشته‌ها و بنرها، آسیب‌های زیادی به آجرهای دیوارهای بنا وارد کرده، با این حال اعتراضات و نگرانی‌های فعالان میراث فرهنگی شاهرود و بسطام در این باره بی‌نتیجه مانده است. ما مخالف نصب این پارچه‌نوشته‌ها در مراسم‌های مذهبی نیستیم اما از مسوولان درخواست می‌کنیم با رعایت اصول محافظت از بناهای تاریخی این کار انجام شود.»

این باستان‌شناس تاکید می‌کند: «بدون شک اگر هر چه سریع‌تر از این گونه آسیب‌ها که به راحتی می‌تواند با روش‌های صحیح‌تر جایگزین شود پیشگیری نشود، شدت آسیب‌های واردشده به بنا بسیار بیشتر می‌شود. البته مشکل این بنا تنها به نصب میخ خلاصه نمی‌شود چرا که در پاره‌ای از مواقع فلزی سنگین نیز به دیوارهای بنا تکیه داده می‌شود که این مساله نیز برای آن خطرآفرین است.» رضوی‌پور در ادامه می‌گوید: «در این محوطه علاوه بر آرامگاه ساده و بی‌پیرایه بایزید که در حیاط مجموعه واقع است آرامگاهی منسوب به امامزاده محمد(ع) نیز هست که بنا به روایتی، محل دفن فرزند امام‌صادق(ع) یا نوه او است.» او می‌افزاید: «بقعه امامزاده محمد شبیه گنبدی است که در فاصله ۱۵ متری سمت شمال آن ساخته شده و تقریباً قرینه یکدیگر هستند. گنبد سمت شمال آن، به نام گنبد غازان‌خان معروف است و بنای آن را به غازان‌خان مغول نسبت می‌دهند. در میان این دو گنبد، ایوانی است که نام ایوان غازان‌خان را بر خود دارد. در داخل این ایوان چیزی نیست و سطح آن نیز کوچک و بن‌بست است. روی ایوان گچبری‌هایی دیده می‌شود. کارشناسان معتقدند ساختمان آن تقریباً متناسب و با اسلوب صحیح معماری ساخته شده است.»

رضوی‌پور در ادامه با اشاره به اسلوب ساخت این مجموعه بناها می‌گوید: «بنای امامزاده شبیه گنبد غازان‌خان و قرینه آن است. بنای اولیه بقعه از غازان‌خان است که در زمان سلطان‌محمد خدابنده اولجایتو تعمیر شده است. حرم امامزاده به صورت اتاق مربع است. چهار گوشواره اضلاع مربع را به هشت ضلعی و سپس به دایره تبدیل می‌کند که این دایره پایه گنبد را تشکیل می‌دهد. سقف و اطراف حرم با نقاشی‌های زیبایی تزئین شده است، اطراف حرم از کاشی‌های شش ضلعی لاجوردی و فیروزرهای با حاشیه‌ای از کاشی‌های گلدار پوشیده شده است.» علاوه بر موارد گفته‌شده نمای خارجی گنبد نیز از کاشی‌های فیروزه‌ای پوشیده شده که به‌مرور زمان مقدار زیادی از این تزئینات فرو ریخته است، به گونه‌ای که هم‌اکنون بخش‌هایی از ایسن گنبد به رنگ آجرهای تعبیه‌شده در زیر گنبد لاجوردی دیده می‌شود.

مقبره بایزید بسطامی دارای یک پنجره مسقف آهنی است. روی قری یک سنگ مرمر قرار دارد که کلماتی از مناجات مشهور علی‌ابن‌ابی‌طالب (ع) بر آن حک شده است. آن‌طور که از این سنگ برمی‌آید؛ متعلق به شخصی به نام قاضی ملک است که احتمال می‌رود حاکم قومس بوده باشد. مقبره این عارف نامی در شهر بسطام و شمال مقبره امامزاده محمد قرار دارد. مقبره بایزید که به سلطان‌العارفین مشهور است، فاقد هر گونه تزئینات بوده و به نظر می‌رسد هیچ‌گاه ساختمانی مشابه مقبره دیگر بزرگان روی آن بنا نشده باشد.

در اواخر تابستان سال ۸۸ بود که محمدرضانیکبخت که به عنوان مدیر پروژه تهیه طرح مجموعه بایزید بسطامی انتخاب شده بود اعلام کرد، عملیات مطالعاتی، شناخت و طرح مرمت مجموعه بایزید بسطامی واقع در شهرستان بایزید در پنج کیلومتری شاهرود به پایان رسیده است. وی با بیان اینکه طرح مرمت مجموعه بایزید بسطامی بر اساس مستندات موجود طراحی شده است، تصریح کرد: بناهای موجود در مجموعه بایزید بسطامی مربوط به دوره سلجوقی و ایلخانی است. وی با اشاره به اینکه بخش‌هایی از برج کاشانه، منارمسجد بایزید و بخش‌های بسیاری از نمای اصلی بایزید نیاز به مرمت داشته است، اظهار داشت: هم‌اکنون تمامی سوابق، اسناد و مدارک خارجی این پروژه تهیه شده است. نیکبخت با بیان اینکه هم‌اکنون شناخت کالبد، تاریخچه و مطالعات شناخت روی نازک‌کاری و جزئیات آن انجام شده است، یادآور شد: برای اولین بار، مسیر شکل‌گیری مجموعه بایزید، بیان‌کننده بناهای الهامی و اضافه‌شده در دوره‌های مختلف است. سال گذشته هم در قالب اجرای فاز نخست مرمت و بازسازی بافت تاریخی بسطام توسط اداره‌کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان سمنان ساماندهی این مجموعه تاریخی از برج کاشانه آغاز شد تا کوچه مقابل مسجدجامع بسطام ادامه پیدا کرد. این مرحله از بهسازی بافت تاریخی بسطام شامل جمع‌آوری کف، اجرای زیرسازی و آجر فرش، انجام سنگفرش با سنگ قلیوه، اجرای آزاره‌های (قسمتی از دیوار اتاق یا ایوان که از کف طاقچه تا روی زمین باشد) آجری و نورپردازی قسمت‌هایی از کوچه مسجدجامع بسطام است.

براساس طرح بهسازی بافت تاریخی بسطام و با تأمین اعتبار لازم، قرار است بافت موجود به طور کامل مرمت و بازسازی شود. فاز نخست ساماندهی این مجموعه تا پایان مردادماه سال قبل به طول انجامید. در همین حال در جدیدترین رخداد پیرامون شهر تاریخی بسطام و آثار منحصربه‌فردش خبرگزاری میراث، خبری از آسیب‌رسانی و عدم توجه به مجموع آرامگاهی بایزید منتشر کرد که در این خبر آمده بود دیواره‌های این بنای آجری و زیبا هر ساله در مناسبت‌های مختلف مذهبی و دینی از انواع پارچه‌نوشته‌ها و بنرهای مناسبتی پوشیده می‌شود. اغلب این بنرها و پارچه‌نوشته‌ها بدون در نظر گرفتن اصول حفاظتی به وسیله میخ به آجرهای ۸۰۰ ساله این بنا آویزان می‌شود.

مجموعه آرامگاه بایزید بسطامی جزو آن گروه از مجموعه‌های آرامگاهی بزرگ با طرح نامنظم به حساب می‌آید که قدیمی‌ترین آثار آن به قرن‌های سوم تا پنجم برمی‌گردد. با این حال اما بیشترین قسمت‌های این مجموعه در دوره ایلخانیان و پس از آن ساخته شده است

مجموعه آرامگاه بایزید بسطامی جزو آن گروه از مجموعه‌های آرامگاهی بزرگ با طرح نامنظم به حساب می‌آید که قدیمی‌ترین آثار آن به قرن‌های سوم تا پنجم برمی‌گردد. با این حال اما بیشترین قسمت‌های این مجموعه در دوره ایلخانیان و پس از آن ساخته شده

گنبد کاشانه در بسطام

میراث

سر نوشت متفاوت دو خانه تاریخی در اصفهان

مهدی فقیهی

■ در اصفهان خانه قاجاری «قزوینی‌ها» با کاربری اداری مورد بازدید ده‌ها گردشگر و دانشجوی رشته‌های مختلف هنری و معماری است، اما از خانه تاریخی «متین‌پور» حالا به‌جز ویرانه‌ای درهم شکسته چیزی باقی نمانده است. در جنوب خیابان ابن‌سینا در محله دردشت اصفهان خانه‌ای تاریخی از دوره قاجار باقی مانده است که تا اوایل دهه ۵۰ خورشیدی به‌عنوان محل مسکونی مورد استفاده بود؛ ولی در سال ۱۳۵۳ خورشیدی از سوی دولت وقت خریده شد و پس از مرمت و بازسازی‌های لازم، در اختیار وزارت فرهنگ و هنر قرار گرفت. با این کار، سازمان ملی حفاظت از آثار باستانی استان اصفهان در این خانه تاریخی مستقر شد و این استقرار زیر علوین مختلف تا زمان حال ادامه دارد. ورودی این خانه تاریخی در انتهای دالانی سرپوشیده واقع شده است که در طول آن، دیوار تازه‌ساز و مشبک خانه کهکشانی‌ها دیده می‌شود. با گذر از این دالان پرپیچ و خم و گذراندن چند پله مرتفع، به میان‌سرای وسیعی می‌رسیم که به خانه قزوینی‌ها تعلق دارد. این میان‌سرا با ظاهری مستطیل‌شکل و آبنمایی در بخش مرکزی و دو باغچه قرینه در اطراف آن، همچنین تالار شاهنشینی در ضلع شمالی که با گچبری‌هایی به‌شکل مقرنس‌های درهم و پنجره ارسی، با آلت‌های شیشه‌ای رنگی و مشبک ریزنقش آراسته شده، زیبایی ی‌چونندلی به این بنا می‌بخشد. اتاق‌های جانبی این تالار با پوششی از طاق و تویزه و خطوط تزئینی ممتد و موازی که در اطراف طاقچه‌ها دیده می‌شود، بسیار ساده و بی‌پیرایه‌اند. ضلع غربی این حیاط به یک سالن پنج‌درو با تزئینات آینه‌کاری و گچبری و دو ایوان کوچک و اتاق‌های سدری هم‌کفل وقرینه اختصاص دارد و در ضلع شرقی نیز ارکانی در تقابل با عناصر جبهه غربی دیده می‌شوند. در فضای پشتی این بخش از خانه، حیاط خلوت دیگری قرار دارد که اطراف آن را اتاق‌ها و فضاهای گوناگونی پوشانده‌اند. در این حیاط و در ضلع جنوبی آن، ورودی دوم خانه قزوینی‌ها قرار دارد که به واسطه راهرویی بلند، به کوچه‌ای به نام «هلم محمه» منتهی می‌شود. از طریق همین راهرو به هشتی بسیار زیبا و ساده‌ای می‌توان دست یافت که از یک‌سوی به حیاط اندرونی و از سوی دیگر، به حیاط بزرگ و ساختمان‌های چهارضلع آن مرتبط می‌شود. اندرونی یادشده با فضاهای پیرامون خود، کوچک‌ترین بخش از خانه را اشغال کرده است. زیرزمین خانه قزوینی‌ها نیز در سه جانب شمالی، شرقی و غربی حیاط اصلی واقع شده است که بخش شمالی آن، محوطه وسیعی را شامل می‌شود. خانه تاریخی

قزوینی‌ها اکنون علاوه بر کاربری اداری، مورد بازدید ده‌ها نفر از گردشگران و دانشجویان رشته‌های مختلف هنری و معماری قرار می‌گیرند. این خانه زیبا در آذر ۱۳۷۵ با شماره ۱۷۹۵ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. در گذر از کوچه پش کوچه‌های محلات شهر، گهگاه به خانهای قدیمی و جالب توجه برمی‌خوریم که با شکل و شمایل سنتی و زیبایی خود خطرات زندگی گذشتگان را حفظ کرده است؛ خانهای با اتاق‌های کوچک و بزرگ پیرامون حیاط که خانواده‌ای ساده و منسجم در خود جای می‌داد. خانهای که عطر گل‌های بهاری در آن، زندگی تازه را نوید می‌داد و ورزش مایلم باد بر حوض میانی‌اش طراوتی خاص بر ارمغان می‌آورد. خانهای که بازتاپ نور در شیشه‌های رنگین در و پنجره‌هایش بازتابی از درخشش نور به همراه داشت و انعکاس آینه‌های زیبای آسمانهشان نقش فرش ایرانی را در گوشه می‌گستراند. خانهای که زیبایی‌های گذشته را در خود فرو برده و خطرات تلخ و شیرین آن روزگار را با خاک آکنده بود. یکی از این خانهای خاطره‌انگیز که روزگاری پلربا بود، خانهای به نام «متین‌پور» در محدوده بافت تاریخی اطراف میدان نقش جهان بود که اکنون به‌جز ویرانه‌ای درهم‌شکسته چیزی از آن باقی نمانده و گه‌گاهی غربت و تنهایی اتاق‌هایش تسکیم باده است که گاهی بازمانده در و پنجره‌های چوبی زیبایش را برهم می‌کوبد و تکه‌ای هرچند کوچک از قطعات گرمچینی آن را به زمین می‌ریزد. خانهای که روزگاری سرسبز و بطراوت بوده اما اکنون درختانش به خشکی و بی‌آبی عادت کرده‌اند و حوض مرکزی حیاطش با سربای از گنشتی سیلاب می‌شود. بقایای در و دیوارها با غبار تنهایی پوشیده شده و کف اتاق‌ها، با تکه‌های درهم شکسته شیشه و آینه پر شده است. آوارهای فروریخته جزها و دیوارها، حیاط را به تپه‌ای خاک بدل کرده است که تصویری از رمل‌های کویر و بیابان را در ذهن پدیدار می‌کند. بازمانده آزاره‌های سنگ‌تراش پیرامون حیاط مرکزی و تزئیناتی که با اشکال مختلف بر بقایای دیوارهای صاف و صیقلی فضاها و اتاق‌های متعدد جنوبی و شرقی بنا دیده می‌شوند، در کنار نقشی از ایوان خوش‌طرح و نقش ضلع غربی که از ساختاری رفیع و دینی برخوردار بوده است، همه و همه از جلوه‌های دلربای معماری اصیل ایرانی در این خانه حکایت می‌کند. اگر با خانه متین‌پور بی‌مهری نمی‌شد، و ایسن خانه زیبا دل‌انگیز خانه قزوینی‌ها با کمی خوش‌فکری و هوشمندی به شکل اصلی و پیشین خود حفظ می‌شد، این فرصت برای شهر تاریخی اصفهان باقی بود تا از این خانه به‌عنوان مکانی برای سفرخانه سنتی با مهمان‌پذیر استفاده‌شود.